

Nagy Zoltán

Kisebbségek az etnikus és az állami nacionalizmus erőterében

Sárközi Ildikó Gyöngyvér (2018): *A mártírium homályából. Sibe ősök és hősök a kínai nemzetépítés oltárán.* [Kultúrák keresztútján 24.]

Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet – PTE BTK Néprajz–
Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó.

Sárközi Ildikó Gyöngyvér könyve a sibékről, egy a Kínai Népköztársaságban hivatalosan elismert etnikumról szól. A sibék ma Kína két egymástól igen távoli szegletében élnek, északkeleten és északnyugaton, köszönhetően annak, hogy a népcsoport egy részét 1764-ben egy császári parancs nyugatra telepítette. A sibék két csoportja ettől kezdve egészen más kihívásoknak volt kitéve, más keretekhez alkalmazkodott, aminek következtében jelentős különbségek alakultak ki a két területen élők élete, hogy azt ne írjam, kultúrája között. Az eltérések mélységét a nyelv helyzetével lehet a legjobban érzékeltetni: a csoport tagjai keleten áttértek a kínaira, nyugaton megőrizték korábban használt mandzsu-tunguz nyelvüket. Két népcsoportról van tehát szó, amelyek azonos néven nevezik magukat, ám ennél sokkal több kulturális kapcsolat nincs közöttük, mégis, néhány évtized alatt újra egységes etnikummá kovacsolódtak. Ráadásul az első népszámlálásokhoz képest évtizedekkel később nagyságrenddel nagyobb nemzetiségként tűntek fel. Ennek a „képzelt közösségnek” (Anderson 2006) a kialakulását és növekedését követi végig az alább bemutatandó könyv.

A történet tehát tulajdonképpen könnyen összefoglalható. A Kínai Kommunista Párt ideológiájának kezdetektől szerves része volt a kisebbségi politika, vagyis az, hogy hogyan lehet a sokszínű, etnikusan tagolt Kínából egységes, többnemzetiségű államot kiépíteni.

Ez a politika eleinte a nacionalizmusra épített, majd a nagy proletár kulturális forradalom éles cezúrája után a patriotizmus ideológiáját helyezte a középpontba. A sibék a kezdeti időkben saját etnikus nacionalizmusuk középpontjába az ősókról való tudásukat, az ősök kultuszát helyezték, kevésbé reflektálva arra, hogy valójában kétfelé szakadva élnek. A kulturális forradalom után azonban törekvéseik legfőbb eszközévé éppen azt tették, ami egységes etnikumként való megfogalmazásukat a legjobban veszélyeztethette volna: a „nagy Nyugatra telepítést”, valamint ennek következményeit. Az elemzésben nyomon követhetjük, ahogyan ez a történelmi esemény egyre nagyobb szerepet kap a történetírásban, majd központi elemmé válva eluralja, meghatározza a sibe etnikus nacionalizmust. A kínai patriotizmuson alapuló ideológia áldozatokat, a „cselekvő hazaszeretet” bizonyítását várja el a kisebbségektől is. A sibék legnagyobb áldozatvállalásuként pedig éppen a szétszakíttatást jelölik ki: semmivel nem bizonyítható jobban lojalitásuk, patriotizmusuk, mint azzal, hogy vállalták nemzetiségük – és nemzetségeik – szétszakíttatását, vállalták azt, hogy egymástól hatalmas távolságra kell élniük. Ilyen módon visszajára fordították a helyzetet, és azt, ami egységes etnikumként való fellépésüket gátolhatta volna – a hatalmas nyelvi és kulturális különbségeket –, a mártírság stigmájaként mutatták fel. A „nagy Nyugatra telepítés” mint központi gondolat sikerességének a szerző megfogalmazása szerint három pillére van, amelyeket három különálló fejezetben, három konkrét elemzésen keresztül mutat be. Ezek a következők: (1) maga az ősök emlékezete, ami az elszakított csoportok családfáit egységbe tudja forrasztani; (2) a Sibe Ősök Temploma, amely a Nagy Nyugatra Telepítés „emlékezhelyévé” (Nora 2011) válik a lokális elit törekvéseinek köszönhetően; valamint (3) ennek „politikai megemlékezési rítusa” (Connerton 1989), a Nagy Nyugatra Település Ünnepe. Végtelenül tanulságos annak a folyamatnak a végigkövetése, amely a múlt elszórt és kétes értelmezhetőségű forrásaiból egységes, színes és nagy hatóerővel bíró mestertörténetet, mítoszt gyúr. Olyan mítoszt, ami egyre több – hivatalosan egyéb nemzetiségűként, általában hánként nyilvántartott – sibét ösztönöz arra, hogy etnikus kategorizálása korrigálását kérje.

A könyv tehát ennek a folyamatnak a nyomon követéséről szól. Amiről nem szól, az az, amit talán sibe kultúrájának lehetne nevezni. A mű elolvasása után is csak felületes benyomásaink vannak arról, hogyan élnek a sibék úgy keleten, mint nyugaton. Ha becsukjuk a szemünket és végiggondoljuk az olvasottakat, nem látjuk magunk előtt, hogyan zajlik egy sibe ember hétköznapja. Ez azonban nem hiányosság, hanem tudatos döntés eredménye. A szerző tudatosan arra és csak arra koncentrált, hogy hogyan alakul ki a sibék etnikus identitása, és nem arra, hogy ennek mik, milyen kulturális elemek a hordozói. Ennek legfontosabb oka pedig az – ahogyan a szerző maga megfogalmazza –, hogy „az áttelepített csoportok körében áthagyományozódott kulturális értékek nem közvetlen, hanem közvetett módon [...] álltak a sibe nacionalista törekvések szolgálatába” (Sárközi 2018a: 227, kiemelés a szerzőtől, kihagyás tőlem).

A könyv tehát egy sikertörténet leírása, hiszen a sibéknek a meglehetősen autoriter Kínai Népköztársaságban sikerült úgy megfogalmazniuk etnikus identitásukat, sikerült úgy föllépniük etnikus nacionalizmusuk, saját céljaik érdekében, hogy azt a kínai állam nemcsak elfogadta, de szemmel láthatóan komoly anyagi befektetéseket téve még folyamatosan támogatja is. Mindez kiemeli a szerző által sibe tudáselitnek nevezett csoport rátermettségét, alkalmazkodóképességét is, hiszen tudjuk jól, hogy a han mellett elismert 55 nemzetiség nem mindegyike tudta saját törekvéseit ilyen sikeresen integrálni a kínai állami törekvésekbe. A legkézenfekvőbb példa erre a sibék nyugati csoportjának otthon adó közigazgatási terü-

let, amelynek meghatározó kisebbsége, az ujjur a népi Kína egyik legnagyobb fenyegetése, ellensége, akiket szeparatizmussal, vallási fanatizmussal, esetenként egyenesen terrorizmussal vádolnak.

A könyv tehát elsősorban az állam és a lokális elit közti játékról szól, arról, ahogyan a mindenkor megkerülhetetlen, autoriter állam által meghatározott ideológiai keretfeltételek között a helyi tudáselit, az etnikus vállalkozók megpróbálják elérni saját céljaikat és megfogalmazni saját követeléseiket. Ez a kettős játék az, amit a szerző a sibe etnikus nacionalizmus Janus-arcúságának nevez: egyszerre szolgálja a kínai nemzeti egység kiépítését és a sibe nemzeti identitástudat, végeredményben az egységes sibe nemzetiség kialakítását. Ha az etnicitás vizsgálatának lehetséges – Barth által megfogalmazott (Barth 1969, 1996) – szintjeire fordítjuk mindezt, akkor a könyv – annak ellenére, hogy számtalan személyes példát, életteli történetet sorakoztat fel, valójában – az elemzések makro- és mezoszintjére koncentrálna. Az a kérdés, amit ténylegesen mikroszinten tarthatnánk elemezhetőnek, szinte csak a mű végén merül fel: vajon mit szólnak ehhez a nagy játszmákban részt nem vevő emberek, vajon mennyire jut el hozzájuk és mennyire hatja át az ő gondolkodásukat a különböző szinteken dolgozó politikai elit üzenete. Vagyis visszatérve a könyv meghatározó témájára, a Nagy Nyugatra Telepítés mártíriumára, ez tulajdonképpen kevésbé érinti a sibéket, akiknek legfontosabb identitásképző eleme, úgy tűnik, továbbra is az ősök kultusza.

A különböző elemzési szintek különböző forrásokat, különböző anyaggyűjtési technikákat igényelnek. Ennek köszönhető, hogy a könyvben a terepmunkán alapuló anyaggal minimálisan is azonos súllyal szerepel az elérhető írott forrásanyag. Ezeket a szerző virtuózan alkalmazza, a kettőt kiválóan olvasta össze, ütköztette a hivatalos történetírást, a tudományos történetírást, valamint a lokális történetírást szövegeit. Valójában csak így sikerülhetett a sibe történelem konstruálásának/rekonstruálásának minden aspektusát felmutatnia, kitérve a folyamat valamennyi ágására. Egyébként ez a kettős forrásbázis az, ami nemcsak a szocio-kulturális antropológusok, hanem a történészek számára is kiemelkedően fontos szöveggé teszi ezt a művet.

A munka az olvasása közben rengeteg gondolatot indít el az olvasóban. Olyan gondolatokat, amiket folyamatosan felírogat a könyv lapjainak a szélére – már ha megvan ez a rossz szokása, mint nekem –, mert azokról beszélni kellene; és örömmel látja a munka talán legjobban sikerült fejezetében, a befejezésben, hogy a szerzőben nemcsak hogy felmerültek ugyanezek a kérdések, hanem valójában tudatosan éppen ezekre az elképzelésekre építette fel az egész könyvet. Mind tartalmában, mind megfogalmazásmódjában.

Mire is gondolok itt? Például arra, hogy én, mint Szibériával foglalkozó antropológus, nem tudtam nem úgy olvasni a munkát, hogy ne lássam a leírt eseményekben ugyanazt a technikát, mint amit az orosz politikai és ideológiai elit, valamint az oroszországi etnikumok etnikus vállalkozói alkalmaznak, és a mindkettőben megfigyelhető azonos tendenciát. Oroszország etnikumokat összekovácsoló ideológiája is a patriotizmus, amely sajátos, etnikusnak ható identitást, a rosszijiányin, vagyis az oroszországi identitást hivatott működtetni. Oroszországban is a hősök, elsősorban a háborús, közülük is leginkább a nagy honvédő háborúban mártírhalt halt hősök kultusza az, ami ennek legfontosabb eleme (vö. Mácsai 2010). Ez esetben is ugyanezen keretek között kell a lokális eliteknek megtalálniuk a maguk lehetőségeit saját etnikumuk egységes identitásának kiépítéséhez, életben tartásához. Úgy tűnik azonban, minél autoriterebb egy rendszer, annál direkttebbek a módszerei. Míg Oroszországban a cél a matrjoskaszerű identitás (Bremmer 1993) kiépítése, ahol a

rosszjányin identitásnak úgy kell megjelennie, mint ami az etnikai, a lokális identitáson túlmutat ugyan, de egyúttal azt is magába foglalja, addig Kínában az etnikus identitás közvetlen, elválaszthatatlan, immanens részének kell lennie mindannak, ami az egységes kínai nemzethez köti őket.

De hazudnánk, ha az itt leírt folyamatokban nem ismernénk fel a ma Európában, akár Magyarországon is zajló folyamatokat, azt, hogy a múltból szóló közbeszéd és tudományos diskurzus uralásával próbálják meg kézben tartani a jelen magyarázatát és a jövő vízióját is. Talán semmi nem tűnik ma stratégiaileg annyira fontosnak, mint a történelem feletti kontroll kialakítása. Valójában a bemutatott könyv egyik legfontosabb üzenete is az, hogy folyamatosan csúszkálunk olyan fogalmak között, mint múlt és történelem, emlékezet és felejtés, történelem és mítosz; és eközben mindig azt gondoljuk, hogy a vita arról folyik, miről beszélünk, nem pedig arról, miért mondjuk azt, amit mondunk. És ez nemcsak arra a diskurzusra hívja fel a figyelmünket, amit a történészek folytatnak a történelemtudomány lényegéről, ami egyébként igen nagy hangsúlyt kap a műben is (lásd pl. Gyáni 2010; Jenkins 1991), hanem arra is, hogy az etnicitás, a nacionalizmus működésének lényegét, legalábbis makro- és mezoszinten mindenképpen, elsősorban annak instrumentalista megközelítése felől érthetjük meg (vö. Brubaker 2006). Vagyis ezeken az elemzési szinteken az etnicitás és a nacionalizmus a véleményformáló elitek küzdelmének terepe, egyszerre célja és eszköze is a köztük zajló játszmáknak. Ez továbbá felhívja a figyelmünket arra is, hogy az etnicitás és a nacionalizmus is ugyanúgy kettős értelmű modell, mint a vallás Geertz híres elemzésében (Geertz 2001): egyszerre modellálja a világot és egyszerre modell a világ számára is. Ez az etnicitásra alkalmazva azt jelenti, hogy az identitás jelene egyszerre segít értelmezni a múltat és a jövőt is, egyszerre szól arról is, hogy mik vagyunk, és arról is, hogy honnan jöttünk, hova tartunk. Vagy, ahogy a szerző Assmannra hivatkozva megfogalmazta: „A mítosszá lett történelem így tudja a csoportok önképét alakítani, egyszersmind a cselekvések vezérfonalául is szolgálva” (Sárközi 2018a: 228).

Az európai olvasó figyelmét a mű tanulmányozása közben folyamatosan felkelti az is, aminek érzékeltetésére a könyv végén részletesen is kitér a szerző, szemléletes példákat és magyarázatokat adva. Ez pedig a történelemhez, a múzeumhoz és a műemlékekhez való eltérő viszony. Az európai gondolkodást a reneszánsz és a felvilágosodás óta áthatja a múlthoz és a múlt tárgyaihoz való sajátos viszony, amelynek egyik meghatározó kerete az eredetiség kérdése, helyesebben az autenticitásért folytatott küzdelem (az autenticitás kérdéséhez lásd *Anthropological Quarterly* 86[2]). Frivolán nyersnek hat az, ahogyan Kínában ma az autenticitással való játék igénye nélkül folyamatosan és leplezetlenül épül a szemünk előtt mind a szellemi, mind a tárgyi kulturális örökség. A szerző az ősiség illúziójával való ilyen játékot, vagyis az ezzel való szembenézést az elvárásolt kastélyban keletkezett érzéseivel hasonlítja, amit feldolgozni talán nehezebben lehet, mint megérteni. Mert megérteni talán könnyebb, hogy – megint a szerzőt idézve –: „nem önmagában a jelen valósága az, ami fontos. Sokkal inkább az a mód, ahogyan ez a valóság jelentéssel telítődik meg” (Sárközi 2018a: 215).

Bevallom azt is, hogy a könyvet olvasva csodálattal adóztam Sárközi Ildikó Gyöngyvér terepmunkája előtt. Nem feltétlen arra gondolok, hogy párját ritkítóan hosszú terepmunkát végzett, mert az ott töltött idő önmagában még nem lenne erény, nem biztos, hogy kama-tozna az elemzésben. Elsősorban arra gondolok, ahogyan, elképzelésem szerint, a szerző a terepen mozgott, ahogyan feltalálta magát. Aki már maga is végzett terepmunkát, és alkalmazkodott a maga terepéhez, hajlamos arra, hogy más terepét sokkal nehezebbnek lássa,

és el sem tudja képzelni azt, hogy ő maga ott dolgozna. Bevallom, olvasás közben folyamatosan fel-felmerült bennem, hogy én vajon fel tudtam volna-e gombolyítani a könyvben felgombolyított fonalakat. Látnunk és értékelnünk kell azt, ahogy a szerző olyan terepeken mozgott, ahová csak nagyon kevesen tudnak eljutni, ahová a politikai helyzet miatt külföldieket gyakran be sem engednek. Olyan járásban végzett hosszú idejű terepmunkát, ahol nemhogy a helyieknek, de a szállodáknak sincs joguk arra, hogy külföldieket befogadjanak. Ő mégis mindenhol meg tudta szerezni azokat az engedélyeket, „papírokat”, amik lehetővé tették a kutatómunkát. Ehhez különleges képességekre van szükség. Muszáj úgy bírni a nyelvet, a helyben használt nyelveket, hogy azokon kétes kimenetelű, nüanszokon, apró megfogalmazásokon múló beszélgetéseket tudjunk folytatni apparatcsikkokkal, döntéshozókkal. Kell annyira rámenősnek és eltökéltnak is lenni, hogy mindig mindennek a végére járjunk, és ha az ajtón kitesznek, az ablakon menjünk be újra; és a bulldog szívósságával, ám a macska kedvességével dolgozzunk azon, hogy előbb-utóbb aláírjanak mindent, amire szükségünk van. Emellett kell annyira érzékenynek, okosnak és megértőnek lennünk, hogy azt is tudjuk, mikor meddig mehetünk el, mikor kell elhallgatni, mikor alkalmazkodni és mikor lehet újabb kérdéseket feltenni. Hihetetlenül mélyen kell ismerni egy kultúra szabályrendszerét, illemszabályait, játszmáit ahhoz, hogy ilyen jól elboldoguljunk benne. Márpedig az süt a könyv lapjairól, hogy Sárközi Ildikó Gyöngyvért nemcsak eltúrta a terepe, hanem el is fogadta, meg is szerette, meg is becsülte (a szerző terepmunkájának jobb megértéséhez lásd Sárközi [2018c]).

Ráadásul a mű minden fejezetéből sugárzik az is, hogy nemcsak hihetetlenül érzékeny volt az a terepmunka, amit a szerző végzett, hanem rendkívül megtervezett, figyelmes is. Nemcsak a váratlan lehetőségekhez alkalmazkodó terepmunkást látjuk, hanem a tervszerűen dolgozó nyomozót is.

Ahhoz, hogy mindezt látni tudjuk, kell az is, hogy a szerző betekintést engedjen a munkája hétköznapijaiba. Személy szerint én rendkívül élveztem, hogy szinte minden fejezet személyes történettel, a kutatás egy-egy hétköznapi – ám emblemikus – eseményének felidézésével kezdődik, és az elemzés menetét is folyamatosan ilyen részek tarkítják. A könyv legfontosabb stiláris eszköze az a személyesség, ahogyan a szövegét megírta – nincsen mindentudó, rejtőzködő szerző, ehelyett folyamatosan részesei vagyunk annak a folyamatnak is, ahogyan a nyomára jut egy-egy gondolatnak, részesei vagyunk a megértési folyamatnak is. Látjuk, hogy ez mennyire a személyes kapcsolatokon múlik, mennyire esetleges, mennyi bizonytalanságot kelt. Egyszerűen stiláris eszköznek véltem mindezt, és annak is neveztem. Tulajdonképpen a könyv zárófejezetéig nem gondoltam, hogy ennyire tudatos, ennyire végiggondolt döntés következménye, mint amennyire bebizonyosodott, hogy mégis az.

A mű stílusára a személyesség mellett az őszinteség és a szerénység is jellemző. Őszinteségen azt értem, ahogyan a szerző következtetéseiben mindig addig és csak addig megy el, ameddig azok maximálisan alátámaszthatók. Helyenként maga hívja fel a figyelmet arra, hogy hol ér véget a tudása, hol bizonytalanok az értelmezései. Szerénységen pedig a szakirodalomnak azt a használati módját értem, hogy sosem hivatkozik elméleti szövegekre csak azért, hogy állításait jobb színben tüntesse fel, mindig csak akkor nyúl hozzájuk, akkor helyezi elemzését diskurzusokba, amikor ez az általa leírt történet megértésében ténylegesen szerepet tud játszani. Ez a személyesség, ez az őszinteség és ez a szerénység a hitelességének a záloga.

Talán egy dolgot érdemes még végiggondolni, amire a könyvben ugyancsak vannak utalások. Érdemes elgondolkodni azon, hogyan vált a szerző részesevé annak a történetnek, amit megírt. Mert egy külföldi, aki ilyen kérdésekkel hozakodik elő, semmiképpen nem

maradhat hatástalan egy idegenek elől elzárt terepen. Csak sejthetjük, hogyan alakította, legitímálta, népszerűsítette vagy éppen bizonytalanította, veszélyeztette akár a puszta jelenlétével maga is a sibe etnikus nacionalista törekvéseket. Hogy elfogadta őt a sibe tudáselit, sőt azok a társadalmi rétegek is, akik ennek nem tagjai, az egyértelműnek tűnik. Azt is láttuk, hogy a szerző maga is cselekvővé válik, maga is segédkezik családfák összeállításában. Amit azonban egyáltalán nem látunk, az a puszta jelenlétének hatástörténete. Továbbá mélyen elgondolkodtató az is, milyen lesz Kínában ennek a könyvnek a hatástörténete, amennyiben ismertté válik a tartalma.

Ha a fent leírtakat végiggondolom, talán nem túlzás azt állítanom, hogy az utóbbi évek egyik legfontosabb, legizgalmasabb magyar nyelvű antropológiai könyvét tarthatjuk a kezünkben. Talán nem véletlen, hogy éppen ez az a könyv, amely 2019-ben már megjelent angolul is, a hallei Max Planck Szociálintropológiai Intézet *Halle Studies in the Anthropology of Eurasia* sorozatában (Sárközi 2018b).

Hivatkozott irodalom

- Anderson, Benedict (2006): *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan.
- Anthropological Quarterly* 86(2) (2013): Special Collection: Laying Claim to Authenticity: Anthropological Dilemmas.
- Barth, Fredrik (1969): Introduction. In *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Fredrik Barth (szerk.). Boston: Little, Brown and Company, 9–38.
- Barth, Fredrik (1996): Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom* 7(1): 3–25.
- Bremmer, Ian (1993): Reasserting Soviet Nationalities Theory. In *Nations, Politics in the Soviet Successor States*. Ian Bremmer és Ray Taras (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 3–26.
- Brubaker, Rogers (2006): *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L'Harmattan – Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ.
- Connerton, Paul (1989): *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geertz, Clifford (2001): A vallás mint kulturális rendszer. In uő *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris, 72–118.
- Gyáni Gábor (2010): *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Jenkins, Keith (1991): *Re-thinking History*. London: Routledge.
- Mácsai Boglárka (2010): Az internacionalista hősök kultusza a posztsovjét Baskortosztánban. In *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. [Studia Ethnologica Hungarica XI.] Vargyas Gábor (szerk.). Pécs – Budapest: PTE – L'Harmattan, 397–414.
- Nora, Pierre (2011): Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája. In *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. K. Horváth Zsolt (szerk.). Budapest: Napvilág, 13–33.
- Sárközi Ildikó Gyöngyvér (2018a): *A mártírium homályából. Sibe ősök és hősök a kínai nemzetépítés oltárán*. [Kulturák keresztútján 24.] Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.
- Sárközi Ildikó Gyöngyvér (2018b): *From the Mists of Martyrdom: Sibe Ancestors and Heroes on the Altar of Chinese Nation-Building*. Halle: Max Planck Institute for Social Anthropology, Lit Verlag.
- Sárközi Ildikó Gyöngyvér (2018c): Az emberi tényező. Terepmunka és barátság Kínában. *Távol-Keleti Tanulmányok* 9(1): 29–47.

Nagy Zoltán

kulturális antropológus, Pécsi Tudományegyetem, Néprajz - Kulturális Antropológia Tanszék (Pécs)